

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені К.Д.УШИНСЬКОГО»

СІЧКА ВІКТОРІЯ ІВАНІВНА

УДК: 159.922.6+140.8+172.42

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ
ОБРАЗУ СВІТУ У ПІДЛІТКІВ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Одеса – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Симоненко Світлана Миколаївна,
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського», завідувач кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Власова Олена Іванівна,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри психології розвитку;

кандидат психологічних наук, доцент
Смук Оксана Тарасівна,
Ужгородський національний університет,
доцент кафедри соціології і соціальної роботи.

Захист дисертації відбудеться «08» квітня 2017 р. об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.053.03 у Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К.Д.Ушинського за адресою: 65020, м.Одеса, вул. Старопортофранківська, 26, конференц-зал.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського за адресою: 65020, м.Одеса, вул. Старопортофранківська, 36.

Автореферат розісланий «07» березня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.Г. Бабчук

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження образу світу підростаючого покоління і сучасної молоді зумовлена тим, що в умовах сьогодення посилюється потреба психологічного дослідження світогляду та світосприйняття особистості, які повною мірою відображаються картиною світу, образом світу, а також багато в чому визначають, як зміст психічного життя особистості, її життєвий шлях, так і майбутнє суспільства, в цілому. На думку багатьох дослідників, розробка проблеми «образу світу» має велике значення не тільки для теоретичної психології, але і для вирішення багатьох практичних завдань.

У психології картина світу розглядається в контексті конкретної людини і світу в цілому. Особистість – це завжди носій певної картини світу. Виходячи з соціальної ситуації розвитку, у кожної людини складається своє ідеальне уявлення про світ. Залежно від того, якими сенсами людина наповнює своє життя, таким вона сприймає світ. При взаємодії людини з реальністю утворюється особлива психологічна реальність – образ світу або картина світу. Кожне нове покоління «створює» образ світу, який дозволяє йому адекватно адаптуватися та впливати на навколишнє середовище. Саме «свій» образ світу, що включає регуляцію всієї життєдіяльності людини і відіграє визначальну роль у розвитку особистості.

Аналіз наукових джерел показав, що проблема образу світу привертає увагу багатьох дослідників та розглядається з різних позицій у працях Ю.А. Аксьонова, О.Ю. Артем'євої, О.Е. Баксанського, М.І. Бушая, Ф.Ю. Василюка, Б.М. Величковського, О.І. Власової, В.П. Зінченка, Дж. Келлі, Є.О. Климова, О.М. Кучер, О.М. Леонтьєва, Д.О. Леонтьєва, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, В.С. Мухіної, У. Найссера, В.Ф. Петренко, В.В. Петухова, Ж. Піаже, С.М. Симоненко, С.Д. Смірнова, Л.К. Спірідонової, Ю.К. Стрелкова, В.П. Сьоркіна, Т.М. Титаренко та інших вчених. Значний внесок у розробку підходів до опису образу світу як категоріальної структури свідомості зробили представники психосемантичного напрямку (О.Ю. Артем'єва, В.Ф. Петренко, О.Г. Шмельов та інші). Взаємозв'язок образу світу і візуально–мисленнєвої діяльності досліджувався в роботах С.М. Симоненко, Т.А. Вовнянко, М.Аль Бари); психологічні особливості розвитку підлітків з інтернатів та прийомних сімей досліджувалися М.А. Одинцовою, О.Т. Смук та іншими вченими.

В сучасній психологічній науці образ світу розглядається як складне утворення психіки, що не лише визначає окремий акт пізнання навколишньої дійсності, а й зумовлює зміст, побудову і протікання діяльності суб'єкта в цілому. Уявлення особистості про світ лежать в основі формування образу світу, вивчення якого у вітчизняній психології знаходимо в працях О.М. Леонтьєва. Образ світу визначається О.М. Леонтьєвим як складне багаторівневе утворення, що володіє системою значень і полем сенсу. Основна його функція – самовідображення світу. Особливу методологічну значущість має розкриття О.М. Леонтьєвим поняття образу світу у визначенні свідомості людини: «Свідомість у своїй безпосередності є тим, що відкриває суб'єктові картина світу, в яку включений і він сам, його дії і стани».

На наш погляд, дуже важливим є вивчення розвитку образу світу у підлітковому віці, оскільки саме в цьому віці формуються цілісні уявлення про світ і власне життя в ньому. Підлітковий вік – це період високої сензитивності до

формування світогляду і цілісної картини світу, відкриття свого внутрішнього світу, усвідомлення своєї унікальності, неповторності і несхожості на інших. В картині світу підлітків ціннісні орієнтації виступають як психологічні новоутворення. Саме в підлітковому віці відбуваються зміни, що забезпечують формування образу себе як цілісного і внутрішньо узгодженого знання про себе і своє місце у світі, адекватного реального буття та індивідуальної картини світу.

Значущість і недостатня розробленість вказаних аспектів проблеми образу світу зумовили актуальність вибору теми дисертаційного дослідження «Психологічні особливості розвитку образу світу у підлітків».

Зв'язок дослідження з науковими планами, програмами, темами. Тема дисертаційного дослідження обрана відповідно до наукової програми кафедри психології розвитку та соціальних комунікацій «Психологічний супровід розвитку особистості школяра в рекреаційний період в контексті інноваційних технологій» (номер державної реєстрації 0109U000191), що входить до тематичного плану Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Тема дисертації затверджена вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (протокол № 12 від 28 травня 2015 року) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 29 вересня 2015 року).

Мета дослідження – виявити особливості розвитку образу світу у підлітковому віці.

Згідно з метою були визначені **завдання дослідження:**

1. Здійснити аналіз теоретичних і емпіричних досліджень «образу світу» як психологічної категорії у сучасній вітчизняній та зарубіжній психологічній науці.

2. Визначити чинники та механізми розвитку сприйняття картини світу у підлітковому віці.

3. Розробити загальну методикку та провести емпіричне дослідження, за допомогою якого дослідити особливості картини світу у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку.

4. Здійснити порівняльний аналіз особливостей сприйняття картини світу у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку.

5. Розробити програму розвитку толерантного сприйняття картини світу та ціннісних орієнтацій у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку в умовах рекреаційного закладу.

Об'єкт дослідження – вікові особливості розвитку образу світу особистості.

Предмет дослідження – особливості розвитку образу світу у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку.

Теоретико–методологічною основою дослідження є: загальнопсихологічні положення теорії відображення у вітчизняній психологічній науці; доробок гештальтпсихології та когнітивної психології образу світу та візуального мислення; основні положення культурно–історичної теорії розвитку вищих пізнавальних функцій (Л.С. Виготський); основні принципи системного та діяльнісного підходів, розроблені у вітчизняній психологічній науці (О.М. Леонт'єв, Б.Ф. Ломов, С.Л. Рубінштейн); концепція образу світу (О.Ю. Артем'єва, Г.А. Бєрулава,

М.І. Бушай, Б.М. Величковський, В.П. Зінченко, Є.А. Климов, О.М. Леонтєв, В.С. Мухіна, В.В. Петухов, С.Д. Смирнов, Т.М. Титаренко); наукові розробки у галузі психосемантики (О.Ю. Артем'єва, В.Ф. Петренко, О.Г. Шмельов); генетична психологія (С.Д. Максименко); теорії соціалізації і ресоціалізації (О.І. Власова); теорії емоційної регуляції пізнавальної діяльності (О.Я. Чебикін); розробки з проблеми візуально-мисленнєвої діяльності та образу світу (В.П. Зінченко, В.О. Моляко, С.М. Симоненко) та інші.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз, узагальнення і систематизація досліджень, що містяться у наукових літературних джерелах з проблеми картини світу; емпіричні – спостереження, психодіагностичне тестування, яке включає конкретні невербальні методики: «Символ» (Л.А.Снігур, у модифікації С.М.Симоненко), «Картина світу» (модифікований варіант Є. С.Романової, О. Ф. Потьомкіної), «Намалюй образ світу»; **вербальні методики** – «Діагностика системи ціннісних орієнтацій особистості» Е.Б.Фонталової, «Ціннісні орієнтації» М. Рокича, «Незакінчені речення»; «Твоя лінія життя» О.О. Кроника, «Індекс толерантності» (Г.О.Солдатова та ін.), «Діагностика рівня толерантності підлітків» (О.В.Степанова).

Для обробки первинних даних ми використовували методи математичної статистики: визначення середнього арифметичного, кореляційний аналіз (за критерієм Спірмена), для перевірки вірогідності різниці середніх значень за вибірками ми застосовували критерій Манна-Уїтні та t-критерій Стюдента. Процедура обробки даних проводилась за допомогою пакету програмного забезпечення SPSS v 10.0.5 for Windows. Інтерпретаційні методи: генетичний, структурний, семантичний аналіз.

Експериментальна база дослідження. В дослідженні брало участь 375 підлітків віком від 13 до 15 років, які навчаються у загальноосвітніх школах м. Ужгорода та підлітки, що відпочивали в ДП УДЦ «Молода гвардія» (м. Одеса). Було виділено три групи досліджуваних по 125 підлітків: 1 група – підлітки з повних сімей, 2 група – підлітки з неповних сімей, 3 група – підлітки з прийомних сімей.

Наукова новизна проведеного дослідження полягає у тому, що *вперше*:

- *розкрито* особливості розвитку образу світу у підлітків різних соціальних категорій та емпірично встановлено спільне та відмінне у розвитку на рівні змістового та операціонального компонентів, а також когнітивної, мотиваційно-ціннісної та емоційної складових образу світу;

- доведено, що базові цінності образу світу в підлітковому віці схожі у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку, а життєва перспектива має відмінності. Виявлено взаємозв'язки між структурними компонентами толерантності та базовими цінностями у підлітків різних соціальних категорій.

- визначено, що відмінності та спільне проявляються на рівні візуальних образів-концептів (невербальна іконічна семантика, візуальні категорії) та вербальної семантики, категоріальних понять;

- обґрунтовано необхідність врахування соціальної ситуації розвитку підлітків як одного з чинників, що впливають на становлення образу світу, оскільки, останній визначає ціннісні орієнтири та життєві перспективи у підлітків;

- *уточнено* поняття «образ світу», «картина світу» та їх вікові і соціокультурні характеристики;

- *дістало подальшого розвитку* уявлення про роль вербальної та візуальної семантики у вивченні образу світу суб'єкту.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці діагностичного комплексу для вивчення особливостей образу світу школярів підліткового віку, а також в розробці та апробації тренінгової програми з розвитку сприйняття картини світу та ціннісних орієнтацій у підлітків в умовах рекреації.

Основні результати дослідження були впроваджені у навчальний процес Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (акт впровадження № 380/20 від 4 березня 2016 р.). Розроблений тренінг з розвитку толерантного сприйняття картини світу та ціннісних орієнтацій було впроваджено у навчальний процес: Закарпатського інституту післядипломної педагогічної освіти та Закарпатського обласного центру практичної психології та соціальної освіти (акт впровадження № 324 від 26 серпня 2016 р.); психологічної служби ДП УДЦ «Молода гвардія» м. Одеса (акт впровадження № 156/16–13–16/01 від 7 квітня 2016 р.).

Надійність та вірогідність отриманих результатів забезпечувалася всебічним аналізом різних психологічних концепцій і підходів до вивчення творчого потенціалу школярів в теоретичній частині; комплексом емпіричних методів, які відповідають меті й завданням, об'єкту й предмету дослідження, їх валідністю й надійністю, репрезентативністю вибірки; ідентичністю процедури дослідження для всіх членів вибірки; використаних математико–статистичних методів для обробки емпіричних даних.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дослідження були представлені на Міжнародній науково–практичній конференції «Когнітивні процеси та творчість» (Одеса, 2012, 2014); Міжнародній науково–практичній конференції «Актуальні проблеми рекреаційної психології і педагогіки дитинства» (Одеса, 2012, 2014, 2016); I Міжнародній науково–практичній конференції «Когнітивні та емоційно–поведінкові фактори повноцінного функціонування людини: культурно–історичний підхід» (Харків, 2013); XVI Міжнародній науковій психологічній конференції «Психологічні проблеми творчості» (Київ, 2016); Всеукраїнській науково–практичній конференції «Психологічні проблеми сприймання» (Київ, 2014, 2016); на щорічних науково–практичних конференціях професорсько–викладацького складу, аспірантів та студентів Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2012–2016 р.), на засіданнях кафедри психології розвитку і соціальних комунікацій Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2012–2016 р.).

Публікації. Основний зміст роботи викладено в 6 публікаціях, 4 з яких надруковано у наукових фахових виданнях України та 1 у зарубіжному науковому періодичному виданні.

Структура й обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг

роботи складає 215 сторінок, основний текст викладено на 168 сторінках. Робота містить 13 таблиць, 18 рисунків, 5 додатків. У списку використаних джерел 206 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, доцільність її наукового дослідження; означено мету, об'єкт, предмет, завдання; окреслено перелік використаних методів; розкрито наукову новизну та практичне значення отриманих результатів; надано відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження, кількість публікацій за темою дисертації; наведено дані щодо обсягу та структури роботи.

У першому розділі «Теоретико–методологічні основи дослідження розвитку образу світу у підлітковому віці» зроблено теоретико–методологічний аналіз досліджень образу світу у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці, який показав, що категорія образу – одна з найбільш значущих у сучасній психологічній науці. При взаємодії людини зі світом утворюється особлива психологічна реальність – образ світу або картина світу, яка є одним з центральних понять, що відображають специфіку взаємин людини з навколишнім світом.

Образ світу – предмет дослідження багатьох наук. Протягом століть образ світу вибудовувався, розкривався і обговорювався мислителями, філософами, психологами з різних точок зору: гештальтпсихології, когнітивної психології, діяльнісного підходу в психології.

Поняття «образ світу» є значущим для психологічної теорії діяльності, в якій це поняття виводиться з розуміння єдності відображеного в свідомості об'єктивного світу та системного характеру людської діяльності. Виходячи із цього, образ розглядається як когнітивна гіпотеза, яку можна порівняти з об'єктивною реальністю. Образ світу відкривається людині через систему значень і смислів («п'яте квазівимірювання»), які матеріалізуються у вербальних і невербальних знаках і визначають його (образа світу) структуру (О.М. Леонтьєв).

В усвідомлюваній картині світу виділяють три шари свідомості: 1 – чуттєві образи; 2 – значення, носіями яких виступають знакові системи, що формуються на основі інтеріоризації предметних і операціональних значень; 3 – особистісний смисл (О.М. Леонтьєв). Образ світу функціонально і генетично первинний стосовно будь–якого окремого образу чи окремого чуттєвого переживання. У понятті образу світу втілена ідея цілісності і наступності у зародженні, розвитку та функціонуванні пізнавальної сфери особистості.

Образ світу виступає як багаторівнева цілісна система уявлень людини про світ, інших людей, про себе та свою діяльність, дозволяє краще зрозуміти людину у всіх її зв'язках і залежностях від навколишнього світу. Категорія образу світу значима для розкриття особливостей свідомості людини через контекст етносів, культур, ментальностей та інше. Суб'єктивний образ світу має базову, інваріантну частину, загальну для всіх її носіїв, і варіативну, що відображає унікальний життєвий досвід суб'єкта. Інваріантна частина формується в контексті культури, відображаючи її систему значень і смислів. Мінливість її визначається тією соціокультурною реальністю, в яку занурена особистість.

В рамках діяльнісного підходу існує декілька напрямків дослідження образу світу: – образ світу в контексті життєвого шляху людини (К.А. Абульханова–Славська, Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн та інші); – як складне багаторівневе утворення, що володіє системою значень і полем сенсу (О.М. Леонтьєв); – єдності образу світу і буттєвої свідомості (В.П. Зінченко); – образу світу, який є первинним по відношенню до чуттєвих вражень від сприйманого стимулу (О.М. Леонтьєв, С.Д. Смирнов); – як «інтегратор» слідів взаємодії людини з об'єктивною дійсністю (Е.Ю. Артем'єва); – переживання суб'єктом світу й себе в цьому світі (Ф.Ю. Василюк); – змістовне наповнення образу світу в процесі розвитку особистості і її самосвідомості через механізми ідентифікації і відокремлення, в контексті певної культури, в якій народилася і виросла людина (В.С. Мухіна, Т.М. Титаренко) та інше.

Означене поняття перетинається з такими поняттями, як: «світогляд», «менталітет», «національний характер», «життєвий світ», «етнос» тощо. Під впливом актуальних стимулів, значущість яких визначається контекстом всієї минулої і теперішньої практики суб'єкта, картина світу має тенденцію змінюватися та трансформуватися.

В дослідженнях С.М. Симоненко співвідношення понять «картина світу» і «образ світу» розглядається в контексті аналізу загального і індивідуального і є тісно взаємопов'язаними і похідними один від одного: образ світу суб'єкта діяльності є процесом розпредмечування суб'єктом «глобальної» картини світу. І навпаки, в процесі континуального творення образу світу суб'єкта діяльності виникає індивідуальна (приватна) картина світу, як його змістова складова, як продукт опередмечування навколишнього світу. З цих позицій «глобальна картина світу» представлена як результат духовної, наукової і матеріальної активності суспільства, а суб'єктивний образ світу, який породжується глобальною картиною світу, виступає щодо неї як операціональне поняття.

Базисним матеріалом для картини світу є категоріально–семантичний рівень (шар) тієї або іншої культури. Сприйняття категорій і уявлень здебільше має неусвідомлений характер. Означені категорії, семантика культури відображені в мові, а також в інших знакових системах (мова мистецтва, науки, релігії). Виділяють різні рівні відображення реальності в картині світу: рівень вербальних знакових систем та рівень невербальної семантики, зокрема, іконічної семантики.

Однією з основних ознак (властивостей) картини світу, враховуючи наочний характер людської діяльності і мислення, є її наочність. Специфіка наочності картини світу полягає не в її тілесній «сенсуальній очевидності, а в можливості виразу певних ідей, категорій через різні прийоми їх візуалізації». Саме поняття «картина світу», «образ світу», «світобачення» за своєю природою нерозривно пов'язані з «баченням», спогляданням, візуалізацією, наочними формами мислення. Візуальне мислення є одним з механізмів об'єктивування форм буття ідеального, до якого і належить картина світу як глобальний суб'єктивний образ об'єктивного світу, який зароджується й існує в свідомості людини і в більш глибоких шарах її психіки, що не об'єктивувалися (С.М. Симоненко). Більшість образів в картині світу має візуальний характер, але необхідно відзначити, що достатньо широко представлена і вербальна складова образу.

У основі образу світу лежать категоріальні структури індивідуальної свідомості, індивідуальні системи значень і цінностей. Ціннісні орієнтації є віддзеркаленням у свідомості людини цінностей, що визнаються нею як стратегічні життєві цілі і загальні світоглядні орієнтири. Разом з об'єктивними базисними категоріями у свідомості, що рефлексує, виділяються категорії, що відображають суб'єкт–об'єктні відносини, атрибутивні характеристики соціального буття людини.

Розвиток образу світу суб'єкта залежить від цілого ряду об'єктивних та суб'єктивних факторів, які зумовлюють значною мірою та визначають його погляди і вчинки. До об'єктивних факторів відносяться виховання, освіта, середовище, в якому проживає людина, національність, етнічність, релігійні погляди, а до суб'єктивних – психіка, психічний та емоційний стан тощо. Зміни в зовнішніх умовах (політика, економіка, екологія, соціальна ситуація розвитку та інше) мають суттєвий вплив на характер, зміст та структуру картини світу суб'єкту. Наряду з означеними факторами, на наш погляд, важливою є соціальна ситуація розвитку дитини, підлітка, те, в якій родині вона виховується: повній, неповній (інтернат), прийомній, тощо.

Необхідним є врахування також вікових особливостей розвитку образу світу суб'єкта діяльності. Проблема специфічності образу «свого» світу у певного покоління і віку – реальність, яка постійно змінюється. Саме в підлітковому та юнацькому віці дозрівають когнітивні та особистісні передумови, відбувається рефлексія власного життєвого шляху, з'являється потреба реалізувати себе, тобто стати людиною, яка зробила сама себе.

На ранньому етапі формування особистості рівень суб'єктивно – особистісних відносин диктується головним чином дорослими, а в підлітковому віці вони визначаються, розширюються також і громадськими обов'язками, вченням і зростанням індивідуальної самосвідомості. У цей період значно змінюється соціальний склад образу світу підлітка.

Сучасні підлітки живуть у дуже складному світі, який, звичайно ж, відрізняється від того, в якому жили їхні батьки в підлітковому віці. В сучасному світі, коли на людину накопчується вал інформації, коли вона постійно зіштовхується з різними системами цінностей, процес підтримання власної картини світу вимагає наявності умов для все більш оперативної, динамічної її корекції без втрати самості. В підлітковому віці відбувається значне збагачення образу світу як категоріальної структури індивідуальної свідомості шляхом сприймання й засвоєння загальнолюдських категорій; з'являється здатність до узагальнення через абстрагування від особистісного досвіду; також виявлено значний вплив ціннісно–мотиваційної сфери підлітка на суб'єктивний характер змістового наповнення його картини світу.

Розкриття особливостей змістового наповнення образу світу, картини світу дає можливість краще зрозуміти внутрішній світ підлітка у взаємозв'язку з реаліями буття. Механізмами функціонування образу світу підлітків є: *гетерохронність* — нерівномірність становлення компонентів моделі образу світу, нерівновага системи «образ світу — образ «Я» особистості, якісна невідповідність між образами реального та ідеального світів; *ідентифікація* — ототожнення образу реального світу із соціальним стандартом, заданим суспільством, референтною групою,

особою; *рефлексія* — аналіз всіх компонентів оточуючої реальності (М.І. Бушай). Якою бути залежить насамперед від самої людини, її світогляду, її самоповаги, конкретної життєвої позиції, яку дорослі повинні допомогти підліткам сформувати.

Для проведення досліджень психологічних особливостей сприйняття картини світу в підлітковому віці як психологічної реальності в контексті буття підлітка в світі дуже важливо враховувати обговорені вище підходи до даної проблеми.

У **другому розділі** «Емпіричне дослідження особливостей розвитку образу світу у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку» представлені зміст організації дослідження, обґрунтовано вибірку та методики дослідження, викладено результати емпіричного дослідження та здійснено їх обговорення.

Емпіричне дослідження особливостей розвитку образу світу проводилось в три етапи. *На першому етапі* проаналізована література з проблеми дослідження, визначено вибірка досліджуваних; підібрані методики дослідження, розроблена процедура емпіричного дослідження, проведено пілотажне дослідження з метою визначення репрезентативності базових методик. *На другому етапі* було проведено дослідження особливостей розвитку образу світу та сприйняття картини світу у підлітків з різних соціальних груп. Проведено кількісний (математико–статистичний) та якісний аналіз результатів, який спрямований на виявлення специфіки розвитку образу світу у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку, а також порівняльний аналіз особливостей розвитку образу світу у підлітків з повних та неповних сімей, дітей з прийомних сімей.

Третій етап включає виділення контрольної та експериментальної груп для проведення формувального експерименту, розробку та апробацію формувально–розвивального тренінгу у підлітків різних соціальних груп.

В ході емпіричного дослідження було вивчено особливості створення образу світу через візуалізацію «символу життя» та «символу країни» у підлітків різних соціальних категорій. Для визначення відмінностей в створенні образу світу було проведено порівняльний аналіз результатів у досліджуваних.

За результатами методики «Символ» виявлено особливості візуалізації образу «символ життя» у підлітків з повних, неповних та прийомних сімей та виявлено, що кількість категорій рисунків значно вище у підлітків з повних сімей ($\Sigma=18$) в порівнянні з двома іншими групами досліджуваних, а саме у підлітків з неповних сімей ($\Sigma=11$) та прийомних сімей ($\Sigma=10$). Спільним при створенні символу життя для підлітків трьох досліджуваних груп є категорія «сім'я», але відмінним є те, що для підлітків з неповних та прийомних сімей значущою є категорія «моє життя», якої не виявлено у підлітків з повних сімей. Порівняльний аналіз визначення відмінностей в створенні образу світу у досліджуваних дозволив виявити, що кількість категорій щодо створення символу життя більша у підлітків з повних сімей в порівнянні з кількістю категорій у підлітків з неповних та прийомних сімей (див.рис.1). Виявлено, що в роботах підлітків з повних сімей домінують рисунки щодо «негативного» до «символу життя» ($\Sigma=16$), в роботах підлітків з неповних сімей – «негативне» відносно «символу життя» ($\Sigma=14$) та «позитивне» відносно «символу життя» ($\Sigma=14$), в роботах підлітків з прийомних сімей – «загальне й важливе» відносно «символу життя» ($\Sigma=12$) та «позитивне» відносно «символу життя» ($\Sigma=12$). Але найменш розробленими за кількістю категорій у підлітків з

повних та прийомних сімей є рисунки щодо зображення «менш значного» відносно «символу життя» ($\Sigma=10$ та $\Sigma=8$), а у підлітків з неповних сімей – «загальне й важливе» відносно «символу життя» ($\Sigma=10$).

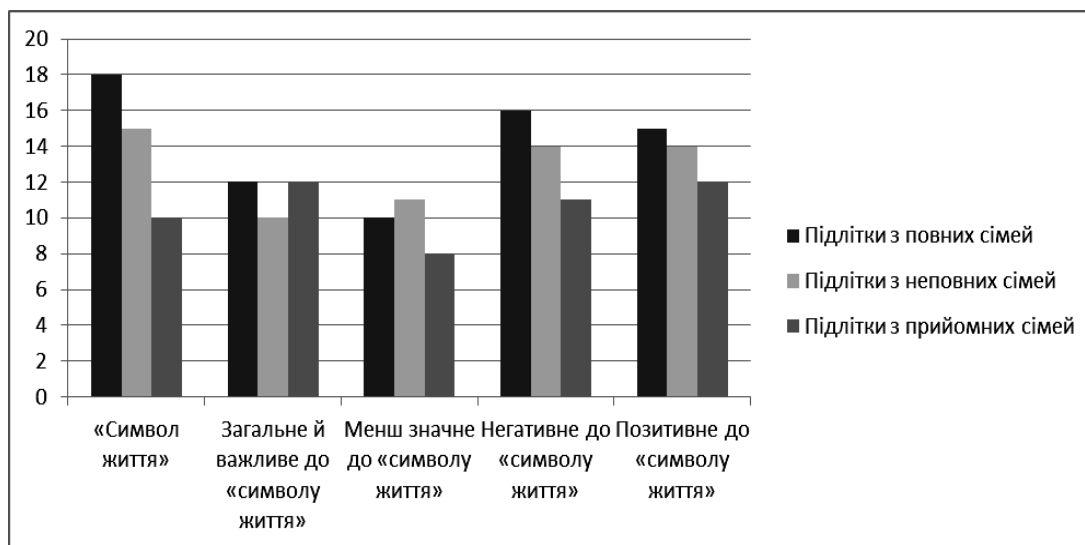

Рис. 1.

Порівняльний аналіз використання категорій щодо створення рисунків «Символ життя» у підлітків.

Визначені відмінності в створенні образу «символ країни» у підлітків різних соціальних категорій: кількість категорій більша у підлітків з повних сімей ($\Sigma=22$) в порівнянні з кількістю категорій у підлітків з неповних сімей ($\Sigma=14$) та підлітків з прийомних сімей ($\Sigma=12$). Виявлено, що в роботах підлітків з повних сімей домінують рисунки щодо «загальне та важливе» до «символу країни» ($\Sigma=21$) та «менш значне» до «символу країни» ($\Sigma=19$), в роботах підлітків з неповних сімей – «загальне та важливе» до «символу країни» ($\Sigma=16$) та «позитивне» відносно «символу країни» ($\Sigma=15$), в роботах підлітків з прийомних сімей – «загальне й важливе» відносно «символу країни» ($\Sigma=13$). Але найменш розробленими за кількістю категорій у підлітків з прийомних сімей є рисунки щодо зображення «негативного» та «позитивного» відносно «символу країни» ($\Sigma=9$ та $\Sigma=10$).

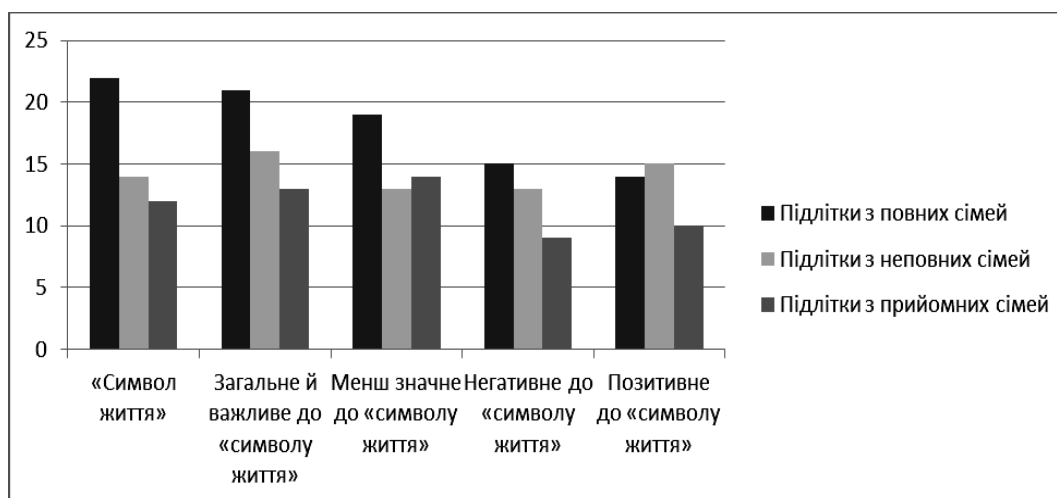

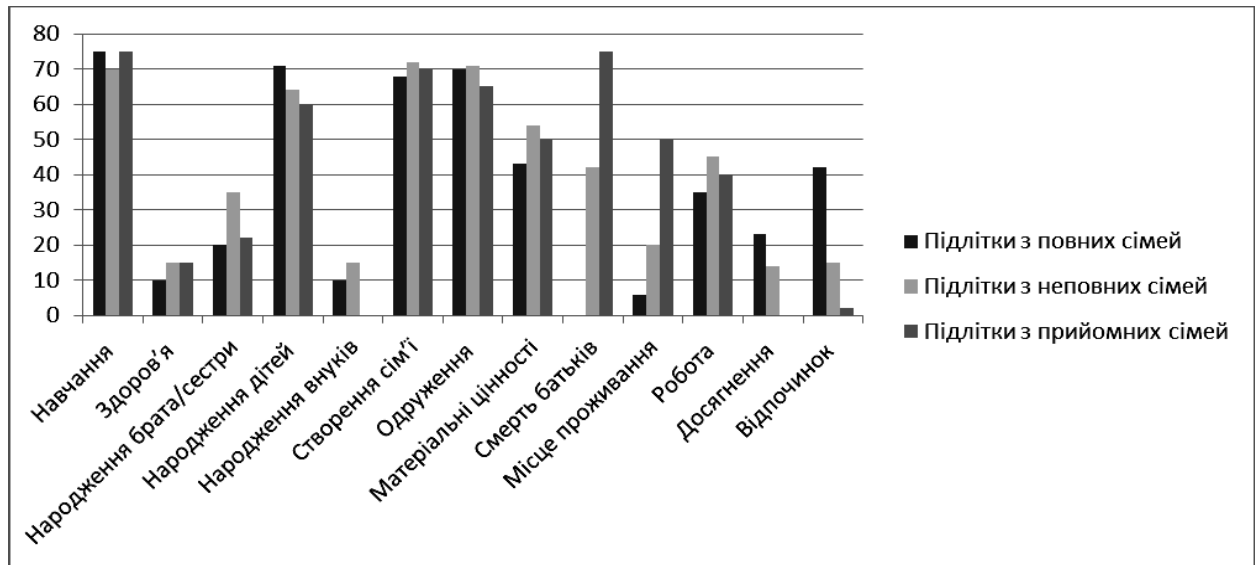
Рис. 2. Порівняльний аналіз використання категорій щодо створення рисунків «Символ країни» у підлітків.

В ході дослідження були встановлені відмінності та схожості у використанні кольорів при зображенні рисунка при створенні образу «Символ життя», так в усіх групах досліджуваних був сірий колір (45%; 50%; 45%). Другими за кількістю використання у підлітків з повних сімей є кольори жовтий (20%), червоний (25%), синій (28%); в групі підлітків з неповних сімей – коричневий (20%), синій (25%), зелений (20%); в групі підлітків з прийомних сімей – синій (30%), коричневий (35%), зелений (15%). Відносно всіх образів щодо «символу життя» підлітки з неповних та прийомних сімей використовували частіше холодні кольори, ніж теплі. В роботах підлітків з повних сімей більше використано теплих кольорів. Досліджено особливості використання кольорового навантаження щодо образу «символ країни» у підлітків різних соціальних категорій та виявлено, що в роботах досліджуваних більше використані теплі кольори (41%; 34%; 28%). Якщо у підлітка виникає негативне ставлення до негативних явищ, то можна припустити, що це ставлення буде сприяти, за відповідних сприятливих умов та за умов допомоги з боку батьків та педагогів, формуванню вірних етичних установок і оцінок.

В дослідженні вивченні особливості важливих подій у підлітків різних соціальних категорій та виявлені відмінностей в кількості значущих подій: найбільша кількість категорій подій виявлена у підлітків з неповних сімей ($X_{\text{ср}}=21,52$), а найменша – у підлітків з прийомних сімей ($X_{\text{ср}}=7,92$), що також підтверджено наявністю статистично значущих відмінностей ($U=15,23$, $U=16,52$, $U=14,20$, $p<0,05$). Це пов'язано саме з соціальною ситуацією розвитку означених груп досліджуваних. Встановлено, що у підлітків трьох досліджуваних груп превалюють позитивні події (1 група – $X_{\text{ср}}=10,73$, 2 група – $X_{\text{ср}}=19,5$, 3 група – $X_{\text{ср}}=4,6$) над негативними (1 група – $X_{\text{ср}}=1,48$, 2 група – $X_{\text{ср}}=2,01$, 3 група – $X_{\text{ср}}=3,32$). Проте у підлітків з неповних сімей кількість позитивних подій значно вище в порівнянні з підлітками двох інших груп ($U=18,95$, $U=22,31$, $U=20,18$, при $t_{\text{кр}}=1,98$, $p<0,05$). А кількість негативних подій значно вище у підлітків з прийомних сімей в порівнянні з підлітками з неповних та повних сімей ($U=24,13$, $U=20,14$, $U=16,45$, при $t_{\text{кр}}=1,98$, $p<0,05$). Встановлено, що в роботах досліджуваних з неповних сімей переважає найбільша кількість категорій життєвих подій ($\Sigma=13$), дещо менше категорій виявлено в роботах підлітків з повних та прийомних сімей ($\Sigma=12$ та $\Sigma=11$), але найбільш значущим для всіх груп досліджуваних є категорії «Навчання», «Одруження», «Створення сім'ї», «Народження дітей». Другими за значущістю для підлітків різних соціальних груп виступають категорії «Матеріальні цінності», «Робота». Проте виявлено, що найбільш вираженими в роботах підлітків з повних сімей також є категорії «Досягнення» та «Відпочинок», в роботах підлітків з неповних сімей – «Народження брата/сестри», «Смерть одного з батьків», для підлітків з прийомних сімей – «Смерть батьків», «Місце проживання». Отже, у підлітків з повних та неповних сімей життєва перспектива більш деталізована та змістовна в порівнянні з життєвою ретроспективою, а у підлітків з прийомних сімей навпаки – життєва ретроспектива більш деталізована.

Встановлено, що для всіх груп підлітків однією з важливих цілей є: досягти поставленої мети, отримати професію, проте одним з найважливіших пріоритетів

для підлітків з неповних та прийомних сімей є невтрата близьких людей, що не є

пріоритетом для підлітків з повних сімей (див.рис.3)

Рис. 3. Порівняльний аналіз категорій життєвих подій у підлітків.

Визначено, що для підлітків з повних сімей найскладнішим у майбутньому є власна сім'я, втрата друзів, навчання у коледжі та виші, протримати сім'ю, зробити кар'єру, але однаково найскладнішим для підлітків з неповних та прийомних сімей є втрата батьків, почати жити без батьків, відсутність підтримки батьків, втрата близьких, реалізувати власну мрію. Підліткам з неповних та прийомних сімей важливо відчувати постійно підтримку батьків та рідних людей в порівнянні з підлітками з повних сімей, які звертаються до батьків у крайніх випадках.

Виявлено особливості мотиваційної насиченості картини життєвого шляху особистості підлітків різних соціальних категорій: встановлено статистично значущі відмінності у підлітків з повних та неповних сімей щодо мотиваційної насиченості картини життєвого шляху ($U = 15,35$; $p < 0,01$), тобто підлітки з неповних сімей більше живуть теперішнім та насичують його значущими подіями. Також, відмінності виявлені в роботах підлітків з повних та прийомних сімей ($U = 19,35$; $p < 0,01$).

В усіх групах досліджуваних підлітки значимі події в більшості відносять до найближчого майбутнього. Відмінності виявлені у виділенні терміну останньої події у підлітків з повних і неповних та прийомних сімей ($U = 18,35$; $U = 12,35$ $p < 0,01$). У більшості підлітків з повних та неповних сімей значущі події припадають на вік 25–26 років та 50–60 років, а у підлітків з прийомних сімей часовий діапазон припадає на 14–15 років, а також пов'язаний з терміном входження до прийомної сім'ї.

Досліджено особливості суб'єктивно-емоційного ставлення до світу у підлітків різних соціальних груп та встановлено, що у підлітків з повних сімей найбільш вираженим є емоційний компонент образу світу ($X_{cp} = 10,1$), другим за результатами є когнітивний компонент – ($X_{cp} = 9,8$), третім за результатами є мотиваційно-ціннісний компонент ($X_{cp} = 9,1$); у підлітків з неповних сімей всі

компоненти мають практично однаковий рівень, а саме емоційний ($X_{cp}=9,8$), когнітивний ($X_{cp}=9,8$) та мотиваційно-ціннісний компонент ($X_{cp}=9,8$); для підлітків з прийомних сімей дещо по-іншому уявляється світ: на першому місці стоїть компонент – мотиваційно-ціннісний ($X_{cp}=10,2$), потім когнітивний ($X_{cp}=9,7$), останнім є емоційний ($X_{cp}=9,3$). Виявлені подібності та відмінності у визначені загальної проблематики образу світу підлітків різних соціальних категорій.

Характерними проблемами для підлітків всіх категорій є внутрішній спокій, відпочинок, а також проблеми, пов'язані зі створенням сім'ї, а також підліткам важлива сфера стосунків. Емоційна складова образу світу дещо відрізняється у підлітків різних соціальних категорій, а саме перевага більш позитивних емоційних проявів у підлітків з повних сімей, двоїсті емоцій переважають у підлітків з неповних сімей та в більшості негативні емоційні переживання у підлітків з прийомних сімей.

Відмінності в оцінках за означеними показниками також підтверджені наявністю значущих відмінностей за показником емоційного компоненту в роботах підлітків з повних та прийомних сімей ($U = 15,28$, $p < 0,05$), неповних та прийомних сімей ($U = 26,35$, $p < 0,05$); за показником мотиваційно-ціннісного компоненту в роботах підлітків повних та прийомних сімей ($U = 19,28$, $p < 0,05$), неповних та прийомних сімей ($U = 13,89$, $p < 0,05$); повних та неповних сімей ($U = 24,56$, $p < 0,05$).

Вивчено особливості прояву ціннісних орієнтацій у підлітків різних соціальних категорій та встановлено, що підлітки досліджуваних категорій зорієнтовані на такий компонент, як «щасливе сімейне життя». Отже, в усіх групах підлітків виявлені схожості у пріоритетних життєвих цілях, тобто найважливішими є здоров'я, наявність хороших та вірних друзів, кохання. Підлітки з неповних та прийомних сімей більш цінують «впевненість у собі», ніж підлітки з повних сімей ($p < 0,05$). Натомість, підлітки з неповних сімей також цінують «свободу» ($p < 0,05$), а підлітки з прийомних сімей наступні цінності: «активне, діяльне життя» ($p < 0,05$). Найменш актуальними цінностями для всіх підлітків виявилися «творчість», «щастя інших», «краса природи та мистецтва», «розваги». Виявлено, що «щасливе сімейне життя» більш виражене у підлітків з повних та прийомних сімей ($p < 0,01$).

Серед пріоритетних якостей (інструментальні цінності) для підлітків всіх груп є «вихованість», «акуратність». Проте, для підлітків з повних та прийомних сімей значущими є такі якості як «відповідальність» та «освіта», ніж у підлітків з неповних сімей ($p < 0,05$). Натомість, у підлітків з неповних сімей серед найважливіших якостей є «самоконтроль» ($p < 0,01$), у підлітків з прийомних сімей – «терпимість» ($p < 0,01$), у підлітків з повних сімей – «життєрадісність» ($p < 0,01$).

Досліджено рівень толерантності у сприйнятті світу у підлітків та виявлено, що в усіх досліджуваних групах переважає середній рівень соціальної толерантності, проте в групі підлітків з повних та неповних сімей більше підлітків з низьким рівнем соціальної толерантності ($U = 19,65$, $U = 31,70$, $p < 0,05$). За показником «етнічної толерантності» значущих відмінностей не виявлено в групах підлітків і встановлено, що переважає середній та низький рівні.

Толерантність сприйняття як риса особистості має середній та низький рівні в групі підлітків з повних та неповних сімей, проте рівень вище за означеним показником в групі підлітків з прийомних сімей ($p < 0,05$).

Проведений кореляційний аналіз дав змогу визначити значущі взаємозв'язки між «соціальною толерантністю» та такими термінальними цінностями як «здоров'я», «щасливе сімейне життя» та «матеріальне забезпечення життя» ($p < 0,05$); між «соціальною інтолерантністю» та «краса природи і мистецтва» ($p < 0,05$); між «етнічною толерантністю», «впевненістю у собі» та показником «щасливе сімейне життя» ($p < 0,05$), між показниками «толерантність як риса особистості», «щастя інших» та «свобода» ($p < 0,05$).

Зворотні зв'язки виявлено між показниками «соціальна толерантність», «активне діяльне життя» та «творчість» ($p < 0,05$); між «етнічною толерантністю», показником «продуктивне життя» та «творчість» ($p < 0,05$), між показниками «толерантність як риса особистості» та «розвиток» ($p < 0,05$). Тобто, у підлітків рівень толерантності залежить від цінностей ставлення, що вказують на прагнення до здоров'я, стабільності «я» та сімейного благополуччя.

Встановлені значущі зв'язки в роботах підлітків вказаних досліджуваних груп між «соціальною толерантністю» та такою інструментальною цінністю як «широта поглядів» ($p < 0,05$); між «етнічною толерантністю» та показниками «вихованість», «освіченність», «відповідальність», «терпимість» ($p < 0,05$); між показниками «толерантність як риса особистості» та «акуратність», «життєрадісність», «широта поглядів», «незалежність» ($p < 0,05$). Зворотні зв'язки виявлені між «етнічною толерантністю» та «життєрадісністю» ($p < 0,05$); між «толерантністю як особистісною рисою» та «високими запитами» ($p < 0,05$). Тобто, рівень толерантності у підлітків також залежить від хороших манер, широти знань, культури поведінки та життєрадісності.

Виявлені статистично значущі зв'язки між сформованими ціннісними орієнтаціями та орієнтацією у часі ($p < 0,05$), тобто чим більше підлітки орієнтовані на майбутнє, тим більше сформовані у них ціннісні орієнтації.

У третьому розділі «Програма психологічного тренінгу толерантного сприйняття для підлітків із різних соціальних груп в умовах рекреації» обґрунтовано та розроблено програму психологічного тренінгу розвитку толерантного сприйняття та ціннісних орієнтацій, висвітлено основні принципи та підходи до розвивальної програми; проведено апробацію розробленого тренінгу та подано результати розвивального експерименту.

Результати теоретичного та емпіричного дослідження вказують на важливість розвитку толерантності сприйняття у підлітків, формування соціальної компетентності, соціальної активності, соціальної ініціативності та соціальної відповідальності. Важливу роль в цьому розвитку відіграють навчально-виховні заклади, які мають вплив на формування особистісних рис та установок поведінки підлітків. Одним з таких закладів, де в повній мірі може відбуватися розвиток толерантної особистості, виступає рекреаційний заклад. Саме перебування дитини в рекреаційному закладі, як зазначає С.М. Симоненко, дає можливість їй відпочити, набратись сил, оздоровитись, отримати нові стимули та установки для свого саморозвитку, переосмислити певні етапи свого життєвого шляху, поставити перед собою нові задачі та відкрити нові перспективи своєї подальшої діяльності.

Розроблено програму психологічного тренінгу толерантного сприйняття та ціннісних орієнтацій для підлітків різних соціальних категорій. Метою тренінгу є

розвиток толерантного сприйняття та ціннісних орієнтацій у підлітків різних соціальних категорій в умовах рекреаційного закладу.

Тренінгові заняття ґрунтуються на використанні різних видів завдань, а саме групова робота, «мозковий штурм», комунікативні ігри, групова дискусія, міні-лекції, рольове моделювання, арттерапевтичні методи. Тренінг з розвитку толерантного сприйняття складається з 7 занять, послідовність яких побудована за принципом системності і правил організації розвивального тренінгу. Кожне заняття має наступну структуру: вступна частина (15 хвилин) – створення позитивного емоційного фону та настрою учасників групи на роботу; основна частина; заключна частина, яка включає рефлексію та ритуал прощання. Результатами психологічного тренінгу виступають: прийняття себе та інших людей такими, які вони є; вміння співпереживати; підвищення самооцінки; розвиток комунікативних навичок; розвиток позитивних ціннісних орієнтацій; вміння встановлювати доброзичливі стосунки з іншими; зниження агресивності.

Для апробації розробленого тренінгу було залучено 80 підлітків різних соціальних категорій 13–15 років, які відпочивали у дитячому таборі «Молода гвардія». Було виділено дві групи підлітків, а саме експериментальна (підлітки, з якими проводився розроблений психологічний тренінг) і контрольна (підлітки, які не супроводжувались психологами в рекреаційному закладі). Підлітки, які приймали участь у формульованому експерименті, за результатами попереднього тестування мають переважно середній та низький рівень розвитку толерантності. Формульований експеримент дав змогу простежити зміни в рівні розвитку толерантності і наявності позитивних ціннісних орієнтацій та визначити ефективність використання тренінгової програми.

Проведено порівняльну діагностику особливостей розвитку толерантності до та після тренінгу та виявлено, що відбулися зміни у рівні розвитку толерантності та оцінках показників її структурних компонентів в роботах підлітків експериментальної групи в порівнянні з контрольною групою за такими показниками «рівень толерантності» (з $X_{cp}=61$ до $X_{cp}=80$), «соціальна толерантність» (з $X_{cp}=15$ до $X_{cp}=28$). Дослідження динаміки зміни показників толерантності в експериментальній групі підлітків показало значуще підвищення рівня розвитку за всіма показниками толерантності, найбільш значущі відмінності виявлені за показниками «рівень толерантності» ($p < 0,05$) та «соціальна толерантність» ($p < 0,05$).

Встановлено, що після участі у проведенні тренінгових занять у досліджуваних експериментальної групи відбулися зміни в розподілі ціннісних орієнтацій, а саме підвищення рейтингу термінальних цінностей, таких як: «пізнання», «продуктивність», «щастя інших», «творчість», «впевненість у собі» ($p < 0,05$). Серед інструментальних цінностей підвищився рейтинг таких цінностей, як «непримиренність до недоліків в собі та інших», «освіченість», «сміливість у відстоюванні своєї думки, поглядів», «широта поглядів», «чуйність», «толерантність» ($p < 0,05$). Значних змін в розподілі ціннісних орієнтацій в групі підлітків контрольної вибірки не виявлено.

Таким чином, отримані результати формульованого експерименту підтверджують положення про ефективність розробленого психологічного тренінгу з

розвитку толерантності та ціннісних орієнтацій у підлітків в умовах рекреаційного закладу.

ВИСНОВКИ

Теоретико–методологічний аналіз досліджень образу світу у вітчизняній та зарубіжній психологічній науці показав, що категорія образу – одна з найбільш значущих у сучасній психологічній науці. При взаємодії людини зі світом утворюється особлива психологічна реальність – образ світу або картина світу, яка є одним з центральних понять, що відображають специфіку взаємин людини з навколишнім світом.

1. З'ясовано, що образ світу виступає як багаторівнева цілісна система уявлень людини про світ, інших людей, про себе та свою діяльність, дозволяє краще зрозуміти людину у всіх її зв'язках і залежностях від навколишнього світу. Суб'єктивний образ світу має базову, інваріантну частину, загальну для всіх її носіїв, і варіативну, що відображає унікальний життєвий досвід суб'єкта. Інваріантна частина формується в контексті культури, відображаючи її систему значень і смислів. Мінливість її визначається тією соціокультурною реальністю, в яку занурена особистість. В структурі сприйняття картини світу можна виділити такі компоненти, як: когнітивний, мотиваційно–ціннісний і емоційно–почуттєвий.

2. Розкрито, що базисним матеріалом для образу світу є категоріально–семантичний рівень (шар) тієї або іншої культури. Сприйняття категорій і уявлень здебільше має неусвідомлений характер. Означені категорії, семантика культури відображені в мові, а також в інших знакових системах (мова мистецтва, науки, релігії). Виділяють різні рівні відображення реальності в картині світу: рівень вербальних знакових систем та рівень невербальної семантики, зокрема, іконічної семантики. Однією з основних ознак (властивостей) картини світу, враховуючи наочний характер людської діяльності і мислення, є її наочність. Візуальне мислення є одним з механізмів об'єктивування форм буття ідеального, до якого і належить картина світу. Саме поняття «картина світу», «образ світу», «світобачення» за своєю природою нерозривно пов'язані з «баченням», спогляданням, візуалізацією, наочними формами мислення.

3. Виявлено, що становлення образу світу суб'єктом залежить від цілого ряду об'єктивних та суб'єктивних факторів, які зумовлюють значною мірою та визначають його погляди і вчинки. До об'єктивних факторів відносяться: соціальна ситуація розвитку (виховання, освіта, середовище, в якому проживає людина, етнічність, релігійні погляди, а також, те, в якій родині вона виховується: повній, неповній (інтернат), прийомній, тощо, до суб'єктивних – вікові та індивідуальні особливості психіки, психічний та емоційний стан, тощо.

Необхідним є врахування вікових особливостей розвитку образу світу суб'єкта діяльності. Саме в підлітковому та юнацькому віці дозрівають когнітивні та особистісні передумови, відбувається рефлексія власного життєвого шляху, з'являється потреба реалізувати себе. Розкриття особливостей змістового наповнення образу світу, картини світу дає можливість краще зрозуміти внутрішній світ підлітка у взаємозв'язку з реаліями буття.

4. Встановлено, що є значущі відмінності в сприйнятті картини світу (когнітивна складова) у підлітків різних соціальних категорій. Так, кількість

категорій щодо створення «Символу життя» більша у підлітків з повних сімей в порівнянні з кількістю категорій у підлітків з неповних та прийомних сімей. Виявлено, що в візуальних образах підлітків з повних сімей домінують категорії «негативного» до «Символу життя»; в роботах підлітків з неповних сімей – «негативне» та «позитивне» відносно «Символу життя» урівноважені між собою; в роботах підлітків з прийомних сімей – домінує «загальне й важливе» та «позитивне» відносно «Символу життя». Але найменш розробленими за кількістю категорій у підлітків з повних та прийомних сімей є зображення «менш значного» відносно «символу життя»; а у підлітків з неповних сімей – «загальне й важливе» відносно «символу життя».

Це знайшло також відображення у використанні кольорів при створенні «Символу життя». Найбільш використаними серед кольорів в усіх групах досліджуваних був сірий колір. Другими за кількістю використання у підлітків з повних сімей є кольори жовтий, червоний, синій; в групі підлітків з неповних сімей та прийомних сімей – коричневий, синій, зелений. Відносно всіх образів щодо «Символу життя» підлітки з неповних та прийомних сімей використовували частіше холодні кольори, ніж теплі. Досліджено особливості використання кольорового навантаження щодо образу «Символ країни» у підлітків різних соціальних категорій та виявлено, що в роботах досліджуваних більше використані теплі кольори.

5. Встановлено (*мотиваційно-ціннісна складова*), що для підлітків з повних сімей серед пріоритетних життєвих цілей важливі такі цінності – «здоров'я», «наявність хороших та вірних друзів», «любов»; для підлітків з неповних сімей – «здоров'я», «наявність хороших та вірних друзів», «життєва мудрість», «свобода», «розвиток»; у підлітків з прийомних сімей – «здоров'я», «любов» «активна життєва діяльність», «матеріально забезпечене життя». Тобто більш значимі цінності, що є особистими для підлітків. Виявлено взаємозв'язки між структурними компонентами толерантності та базовими цінностями у підлітків різних соціальних категорій.

Серед пріоритетних якостей (інструментальні цінності) для підлітків з повних сімей є «акуратність», «вихованість», «життєрадісність», «сміливість відстоювання власних поглядів», «відповідальність»; для підлітків з неповних сімей – «чесність», «відповідальність», «самоконтроль», «вихованість»; для підлітків з прийомних сімей – «терпимість», «вихованість», «самоконтроль», «освіченість».

6. Доведено, що базові цінності образу світу в підлітковому віці схожі у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку, а життєва перспектива має відмінності. Проте кількість майбутніх подій превалює над минулими лише в групах підлітків з повних та неповних сімей. У підлітків з повних та неповних сімей життєва перспектива більш деталізована та змістовна в порівнянні з життєвою ретроспективою, а у підлітків з прийомних сімей навпаки – життєва ретроспектива більш деталізована.

Виявлено особливості мотиваційної насиченості картини життєвого шляху особистості підлітків різних соціальних категорій: встановлено статистично значущі відмінності у підлітків з повних та неповних сімей щодо мотиваційної насиченості картини життєвого шляху, тобто підлітки з неповних сімей більше живуть теперішнім та насичують його значущими подіями. В усіх групах досліджуваних підлітки значущі події в більшості відносять до найближчого майбутнього.

Відмінності виявлені у виділенні часу значущої події у підлітків з повних і неповних та прийомних сімей.

7. Встановлено, що для всіх груп підлітків однією з важливих цілей є: досягти поставленої мети, отримати професію, проте одним з найважливіших пріоритетів для підлітків з неповних та прийомних сімей є невтрата близьких людей, що не є пріоритетом для підлітків з повних сімей.

Визначено, що для підлітків з повних сімей найскладнішим у майбутньому є: створення власної сім'ї, втрата друзів, навчання у коледжі та виші, протримати сім'ю, зробити кар'єру, а найскладнішим для підлітків з неповних та прийомних сімей є: втрата батьків, почати жити без батьків, відсутність підтримки батьків, втрата близьких, реалізувати власну мрію.

Підлітки з повних сімей більш простіше ставляться до майбутнього в порівнянні з підлітками з неповних та прийомних сімей. Для підлітків різних соціальних категорій однаково характерним є потреба у теплих стосунках з батьками.

8. Досліджено (*емоційна складова*) емоційне ставлення підлітків різних соціальних категорій до світу, в якому вони живуть. Емоційна складова образу світу дещо відрізняється у підлітків різних соціальних категорій, а саме перевага більш позитивних емоційних проявів у підлітків з повних сімей; двоїсті емоції переважають у підлітків з неповних сімей та в більшості негативні емоційні переживання у підлітків з прийомних сімей.

9. Розроблено та апробовано програму психологічного тренінгу з розвитку толерантного сприйняття у підлітків різних соціальних груп в умовах рекреаційного закладу. Основними завданнями тренінгу є: розвиток самосвідомості, відчуття власної гідності і уміння поважати гідність інших людей, вміння проявляти емпатію, визначати толерантну та інтолерантну поведінку; розвиток позитивних ціннісних орієнтацій, самопізнання підлітків, що сприяє усвідомленню власної життєвої перспективи, життєвих цілей, шляхів та способів їх досягнення; формування позитивного ставлення до оточуючих, незалежно від його соціального положення, підвищення самооцінки, зниження рівня агресивності.

Виявлено статистично значущі відмінності між оцінками показників структурних компонентів толерантного сприйняття та ціннісних орієнтацій у досліджуваних експериментальної групи до і після тренінгу, що підтверджує значущість розробленого тренінгу з розвитку ціннісних орієнтацій та толерантності у підлітків в умовах рекреаційного закладу.

Проведене дисертаційне дослідження не є вичерпним. Подальший науковий пошук можна здійснювати в рамках дослідження особливостей впливу різних об'єктивних (наприклад, етнічність, релігійні погляди) та суб'єктивних факторів на розвиток образу світу суб'єктів діяльності різних вікових груп.

Основні положення дисертації відображено у таких публікаціях:

1. Січка В.І. Психологічні особливості сприйняття картини світу в підлітковому віці / Вікторія Іванівна Січка // Наука і освіта. – 2014. – № 12. – С. 195–201.

2. Січка В.І. Психологічні особливості образу світу у підлітків з повних і неповних родин / Вікторія Іванівна Січка // Наука і освіта. – 2015. – № 1. – С. 145–152.

3. Січка В.І. Вплив особливостей відносин в сім'ї на сприйняття сучасної картини світу у підлітковому віці / Вікторія Іванівна Січка // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К.: Видавництво «Фенікс», 2016. – Т.ХІІ. – Вип. 22. – С. 276–288.

4. Січка В.І. Візуальні категорії сприйняття картини світу у підлітків / Вікторія Іванівна Січка // Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К.; Ніжин: ПП Лисенко, 2016. – Том ІХ. – Вип. 9. – С. 433–443.

5. Січка В.І. Особливості розвитку образу світу у підлітків з різним соціальним статусом / Вікторія Іванівна Січка // Innovative solutions in modern science. – 2016. – № 8(8). – С. 140–148.

6. Січка В.І. Особистість вчителя та психологічні особливості образу світу підлітків / Вікторія Іванівна Січка // Scientific Journal «ScienceRise» – №11/5(16). – 2015. – С.37–42.

АНОТАЦІЇ

Січка В.І. Психологічні особливості розвитку образу світу у підлітків. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2017.

Дисертація присвячена дослідженню психологічних особливостей розвитку образу світу у підлітків. В роботі розкрито психологічний зміст поняття «образ світу», в основі якого лежать категоріальні структури індивідуальної свідомості, індивідуальні системи значень і цінностей. Визначено об'єктивні та суб'єктивні фактори впливу на розвиток образу світу особистості, розкрито структурні компоненти: когнітивний, мотиваційно-ціннісний та емоційний. Розглянуто вікові особливості розвитку та механізми функціонування образу світу, зокрема у підлітковому віці. Розкрито особливості світосприйняття, самооцінки та ціннісних орієнтацій у підлітків різних соціальних категорій.

Досліджено особливості розвитку образу світу у підлітків різних соціальних категорій та емпірично встановлено спільне та відмінне у розвитку на рівні змістового та операціонального компонентів, а також невербальної і вербальної складової образу світу. Доведено, що базові цінності образу світу в підлітковому віці схожі у підлітків з різною соціальною ситуацією розвитку, а життєва перспектива має відмінності. Виявлено взаємозв'язки між структурними компонентами толерантності та базовими цінностями у підлітків різних соціальних категорій.

Розроблено та апробовано програму психологічного тренінгу розвитку толерантного сприйняття та ціннісних орієнтацій для підлітків в умовах рекреаційних закладів.

Ключові слова: образ світу, картина світу, сприйняття, ціннісні орієнтації, толерантність, розвиток, підлітковий вік, повні, неповні та прийомні сім'ї, тренінг.

Сичка В.И. Психологические особенности развития образа мира у подростков. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология – Государственное учреждение «Южноукраинский национальный педагогический университет имени К. Д. Ушинского», Одесса, 2017.

Диссертация посвящена исследованию психологических особенностей развития образа мира у подростков. Проведен теоретико–методологический анализ различных подходов к изучению образа мира и картины мира в современной отечественной и зарубежной психологической науке. Уточнено понятие «образ мира», которое выступает как многоуровневая целостная система представлений человека о мире, других людях, о себе и своей деятельности. Развитие образа мира в подростковом возрасте зависит от объективных и субъективных факторов. Основу образа мира составляют категориальные структуры индивидуального сознания, индивидуальные системы значений и ценностей. В структуре образа мира мы выделяем когнитивную, мотивационно-ценностную и эмоциональную составляющие. Рассмотрены возрастные особенности развития образа мира субъекта деятельности и определено, что в подростковом возрасте происходит значительное обогащение образа мира как категориальной структуры индивидуального сознания путем восприятия и присвоения общечеловеческих категорий, а также возникновения индивидуальных личностных смыслов.

Эмпирическим путем изучены особенности развития образа мира у подростков. Установлено, что существует сходство и различия в развитии образа мира у подростков с разным социальным статусом, что проявляется в показателях операциональных и содержательных компонентов. Доказано, что базовые ценности образа мира схожи у подростков с разной социальной ситуацией развития, а жизненная перспектива имеет отличия. Выявлены взаимосвязи между базовыми ценностями и структурными компонентами толерантности, а также ориентацией во времени у подростков разных социальных категорий.

Разработана программа психологического тренинга развития толерантного восприятия и ценностных ориентаций для подростков в условиях рекреационных учреждений. Основными направлениями работы является ознакомление подростков с понятием «толерантное восприятие», «толерантная личность», значение толерантного восприятия при взаимодействии с людьми, а также в различных жизненных сферах; развитие чувства собственного достоинства и умения уважать достоинство других людей, умение проявлять эмпатию, определять толерантное и интолерантное поведение; развитие позитивных ценностных ориентаций, самопознания подростков, что способствует осознанию собственной жизненной перспективы, расширению самосознания, жизненных целей, путей и способов их достижения. Апробация тренинговой программы показала позитивные изменения в росте уровня толерантного восприятия и положительных ценностных ориентаций у подростков в условиях рекреации.

Ключевые слова: образ мира, картина мира, восприятие, ценностные ориентации, толерантность, развитие, подростковый возраст, полные, неполные и приемные семьи, тренинг.

Sichka V. I. Psychological peculiarities of the world image of teenagers. – Manuscript.

The thesis for the Psychology candidate's degree, speciality 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – State Institution «South Ukrainian national pedagogical university after K. D. Ushynsky», Odesa, 2017.

The thesis is focused on the psychological particularities of the image of the world of adolescents. The work exposes the psychological concept of «world image», which is based on categorical structure of individual consciousness, individual systems of meaning and values. Objective and subjective factors of influence on development of a person's world image are defined; the structural components (cognitive, motivational-value and emotional) are differentiated as well. Age features in developing and mechanisms of the world image functioning are particularly considered in adolescence. The features of world perception, self-esteem and value orientations of adolescents from different social categories are represented.

The particularities of the world image of adolescents from different social categories are elaborated; the common and different features in development on the substantial and operational component levels are empirically established, mainly non-verbal and verbal components of image of the world. The basic values of the image of the world in teen age were determined to be similar among adolescents within different social situations of development, although vital perspective appeared to be different. The relationship between the structural components of tolerance and the fundamental values of adolescents from different social categories are educed as well.

The program of psychological training of tolerant perception and value orientations development for teenagers in recreational establishments is elaborated and empirically proven.

Key words: the world image, the picture of the world, perception, value orientations, tolerance, development, adolescence, couple – parent, single-parent, adoptive families, training.